
Jak se privatizují ideje? Neoliberální režim vědění a jeho přivlastnění postmoderního obrazu světa*

JAN BALON**

Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd UK, Praha

How Are Ideas Privatised? The Neoliberal Regime of Knowledge and Its Appropriation of the Postmodern 'Weltbild'

Abstract: This essay is about the disappearance of postmodernism from the debates on the nature of science, conditions of knowledge, targets of higher education, and prospects of interdisciplinarity. It is argued that postmodern declarations of the end of ideological battles, together with the critiques of universalising concepts related to science, knowledge, and education, have been recaptured in 'new' vocabularies promoted by neoliberal approaches. While postmodernism dismissed many of the meanings previously attached to knowledge and education, it also opened up space to expand on them in terms of their exchange value. The essay shows how neoliberal approaches attacked this space and developed a systematic conception that links knowledge and education to the rationality of the market. The 'new' vocabulary clearly expresses universalising claims, as this is evident in the usage of such concepts as the knowledge revolution, the knowledge economy, public relevance, social impact, or excellence. This essay concludes with a discussion of how these tendencies are affecting sociology and its disciplinary identity in terms of both its educational and its research activities. In general, it is claimed that the regressive effects of the neoliberal regime of knowledge on sociology cannot be avoided, as the overall academic, institutional, and material context now being constructed by the 'new' knowledge ideology does not overlap with the intellectual claims on which sociology was founded. The essay also discusses the possible dissipation of sociology within applied social studies and the changing relation of sociology and its publics.

Keywords: postmodernism, neoliberalism, university, knowledge, sociology as a discipline

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2014, Vol. 50, No. 5: 713–733

DOI: <http://dx.doi.org/10.13060/00380288.2014.50.5.120>

* Text vznikl v rámci řešení projektu Grantové agentury České republiky „Od Rockefellera k Sorosovi: vliv amerických nadací na agendu české sociologie“ (GA13-15802S). Děkuji dvěma anonymním recenzentům za podnětné připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jan Balon, Ph.D., Filosofický ústav AV ČR, v.v.i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: janbalon@seznam.cz.

Úvod: Kdo zabil postmodernismus?

Když si při různých příležitostech¹ připomenu dobu svých studií v polovině devadesátých let minulého století, stále více mne překvapuje, jak intenzivně a až úporně jsme se dokázali zabývat problémem, jenž, jak se to dnes tak zřetelně jeví, nenávratně patří do jiného světa. Tím problémem byla otázka, co je to postmodernismus, co se skrývá za postmoderními výklady „nového“ světa, co pro nás a pro obory, které studujeme, přislíb nového obrazu světa zbaveného umělých omezení vlastně může znamenat. S časovým odstupem dvaceti let nejsem schopen nalézt žádné přesvědčivé doklady toho, že by některé klíčové ideje, jež jsme tehdy identifikovali s postmoderní teorií, bezprostředně, viditelně či nezprostředkovaně ovlivňovaly současnou agendu spojenou s vědou, poznáváním nebo vzděláváním, přestože dnešní agenda je nepochybně prostoupena mnoha „slovy“ pocházejícími z postmoderního slovníku. Velice výstižně je toto vymizení postmodernismu vyjádřeno v jednom poměrně nedávném článku s názvem „What Happened to Postmodernism?“: „Některé věci zkrátka přechod do jednadvacátého století nezvládly. Jednou z nich je postmoderní sociální teorie.“ Jak autoři článku uvádějí dále: „Paradoxně se zdá, že postmodernismus v době svého největšího rozmachu jednoduše zmizel. [...] Slovo ‚postmoderní‘ stále rychlejším tempem vypadává z akademických knih a názvů konferencí.“ [Matthewmann, Hoey 2006: 530] Takových zvrátů myšlenkových zájmů je v intelektuálních dějinách zejména sociálních věd mnoho a pochopitelně nelze říci předem, že v budoucnosti nedojde k nějaké podobě návratu postmoderních idejí. Když v polovině třicátých let minulého století Talcott Parsons na první straně své přelomové knihy *The Structure of Social Action* poukazoval na to, jak je velmi obtížné vůbec pochopit a uvědomit si, jak velký rozruch kdysi vyvolávalo myšlení Herberta Spencera, napsal, že samotný verdikt: „Spencer je mrtev“ není nejpodstatnější. Problémem je především otázka, kdo jej zabil a proč. Podobnou detektivní zápletku mělo svého času i pátrání po tom, kdo zabil logický pozitivismus. Ke svému podílu na vraždě se sám přiznal Karl Popper, silné podezření padalo také na Thomase Kuhna, Paula Feyerabenda a jiné.

Původní inspirací tohoto textu měla být otázka, jak je možné vůbec pochopit, jak velký rozruch kdysi (nedávno) vyvolávalo postmoderní myšlení. Nebo, jinak a v nadsázce řečeno, to byla otázka, kdo a jak zabil postmodernismus. Bylo však předem zřejmé, že takové tázání je odsouzené k nezdaru. Navíc když se jako věrohodné nabízelo vysvětlení, že „postmodernismus v době svého největšího

¹ Dnes nejčastěji bohužel již jen ve vzpomínce na profesora Miloslava Petruska, který nás do světa postmoderních myšlenek uváděl jak ve svých dnes již legendárních přednáškách o „pozdní“ době (*Společnosti pozdní doby*, *Myslitelé pozdní doby*), tak ve svých textech, v nichž se mu s neobyčejnou lehkostí dařilo postihnout a opatřit smyslem to, do čeho jsme se my studenti často zaplétali, totiž do často neprostupné změti slov, pojmů, programových hesel či elegantních sloganů, jež byly spjaty postmoderním myšlením (dekonstrukce,

rozmachu jednoduše zmizel“. Jako nejsmysluplnější se nakonec, po zvážení možností plynoucích z výše uvedených stop, zdálo pokusit se odpovědět na otázku, co vstoupilo do prostoru spojeného s vědou, poznáním a vzděláváním, jež dříve tak pervazivně zaujímal postmodernismus. Výsledný text vyjadřuje především podezření, že do tohoto prostoru razantně vstoupil určitý způsob myšlení, jenž koresponduje s dynamikou vývoje současného takzvaného „nového“ kapitalismu schopného kreativně si osvojovat, přivlastňovat a ve svůj vlastní prospěch využívat původně kontrakulturní, protikapitalistické a protisystémové kritické ideje. To, co je dnes označováno jako neoliberální režim vědění, do značné míry staví na postmoderním pojetí performativity vědění. Využívá je však právě v onom univerzalizujícím smyslu, jež postmodernismus ve svých interpretačních strategiích nesmiřitelně odmítal. Takových zvrátů v interpretacích i samotném pojetí vědy, poznání a vzdělávání je, jak se pokusím ukázat, v neoliberální privatizaci původně kritických (postmoderních) idejí možné najít mnoho. Jsem si samozřejmě vědom, jak problematické je dnes pracovat s „postmodernismem“ jako souhrnnou kategorií vzhledem ke skutečnosti, nakolik heterogenní to byl postoj. V textu je tedy „postmodernismus“ užíván pouze v několika obecně vymezených souvislostech, v nichž se jednotlivé postmoderní přístupy nejvíce shodovaly či alespoň přibližovaly. Tedy především v tezích o konci ideologických zápasů, odmítání veškerých možných podob univerzalizmu, ve všeobecné kritice vědy a jejích poznávacích nárocích, příchodu konzumerismu apod. Z hlediska způsobu užívání slova „postmodernismus“ je v textu zřejmé, že se diskutované problémy vztahují především k všeobecnému obrazu postmodernismu, tak jak byl vytvořen a stále je reprodukován v nespočtu učebnicových výkladů, antologií nebo čítanek, nikoli k detailnějšímu rozboru jednotlivých postmoderních autorů/autorek, teorií či pojmů. Cílem následující argumentace není kritika postmodernismu, je to v první řadě pokus odkrýt způsoby, jakými si současný neoliberální režim vědění přivlastňuje a kreativně využívá ve svůj prospěch to, co s původním záměrem kritického výkladu světa odhalili postmoderní autoři a autorky. Výchozím bodem zde rozvinuté kritiky je především nahlédnutí, že se v současných pojetích vědy, poznání a vzdělávání vytrácí, jak mnohé z toho, co postmodernismus popisoval a diagnostikoval především kriticky, se dnes vnímá jako něco, co tak prostě je (konzumerismus, komodifikace vzdělání, marketizace vědění apod.). Cílem je tedy pokusit se pátrat po tom, co je to, co zaujalo místo „po“ postmodernismu, co je to, co původně kritický výklad světa proměnilo v sílu proměňující náš svět, a to zejména v souvislosti s otázkou, jaká je dnes

metanarace, performativita, transgrese, komplexita, relativita, smrt autora apod.). Programové intelektuální nároky tehdejší „nové“ doby jsou velmi ilustrativně představeny v jednom Petruskově úvodníku *Sociologického časopisu* z roku 1994 [Petrusek 1994]. Domnívám se, že nejlepší ukázkou Petruskovy práce s postmoderními motivy je text „Dekonstruovaný informátor a sociální konstrukce českého národa“ [Petrusek 1995]. Z pozdější doby k tématu viz např. Petrusek [2010]

„situace“ vzdělávání a poznávání.² Úvahy o osudu postmodernismu představují expozici hlavního tématu, jímž je pokus o analýzu nástupu, vzestupu a způsobu etablování neoliberálního režimu vědění v prostředí univerzit, vědy a zejména pak sociologie.

Jedinec jako konzument v prostředí současné univerzity

Jednou z oblíbených postmoderních tezí byla teze o konci ideologických zápasů.³ Mnoho bylo napsáno o tom, že postmodernismus byl intelektuálním projektem zklamaných marxistů a levicově orientovaných myslitelů, kteří se jeho prostřednictvím léčili z vlastních depresí a nenaplněných očekávání. Poněkud paradoxně, jak se dnes může zdát, vytrvalé úsilí levicových autorů o podkopání svých vlastních kořenů vyústilo v uvolnění prostoru pro ideologický a politický návrat pravice, jak to v jednom z významných textů z poloviny devadesátých let, tedy z doby, kdy postmoderní autoři a autorky již prakticky jednotně dekonstruovali a destruovali svůj vlastní výtvar, vyjádřil Terry Eagleton, když postmodernismus identifikoval „jako ideologii obzvláště znuděného, defetistického křídla liberálně kapitalistické inteligence, jež své vlastní velmi lokální obtíže zaměňuje s univerzální lidskou situací přesně ve stylu univerzalistických ideologií, jež sama jinak odmítá“ [Eagleton 1995: 535]. Uvědomění si nezadržitelného vzestupu neoliberalismu, jenž se, jak se uvádí, začal formovat na počátku sedmdesátých let jako reakce na ekonomickou recesi, vedlo v posledních letech dvacátého století k úsilí o zvrát a návrat k levicové agendě, jak tomu bylo například v textech Fredrica Jamesona nebo Stevena Seidmana. Na prahu jednadvacátého století se však v literatuře již běžně vypráví a upevňuje příběh o tom, jak postmodernismus postupně splynul s neoliberalismem, jenž, jak se záhy ukáže, byl připraven dát slovu hegemonie opět ten starý dobrý význam. Jak to vyjadřuje Roland Strickland v knize *Growing Up Postmodern*, spojení postmodernismu s neoliberalismem přichází v podobě „široké (třebaže zamlčené) koalice

² Tento text je koncipován jako všeobecná úvaha a nezaměřuje se specificky na české prostředí. Detailněji se situací českých univerzit zabývá nedávno vydaná kniha Karla Šimy a Petra Pabiana *Ztracený Humboldtův ráj. Ideologie jednoty výzkumu a výuky ve vysokém školství* [Šima, Pabian 2013]. K situaci české vědy a praxi vykazování a hodnocení viz např. Stöckelová [2009]; Linková, Stöckelová [2012]; Linková [2014]. Konkrétněji o vztahu neoliberalismu a vzdělávání viz Kaščák, Pupala [2010].

³ Pro postmoderní tezi o konci velkých ideologických zápasů je podstatné, že nikdo nezvítězil a zvítězit ani nemůže, jak je to například vyjádřeno v Lyotardově konci velkých vyprávění nebo v textech Fredrica Jamesona či Jeana Baudrillarda. Nelze ji tudíž ztotožňovat s neméně proslulou tezí Francise Fukuyamy z knihy *The End of History and the Last Man* [Fukuyama 1992], jež chtěla přinést zprávu o „univerzálním“ vítězství západní liberální demokracie. Tak jednoduché to není a ani býti nemůže, jak to v reakci na Fukuyamovu knihu vyjádřil Jacques Derrida.

mainstreamových politických vůdců ze středopravicového a středolevicového spektra, jež se propojila pod hlavičkou „neoliberalismu“ v hegemonické ideologii postmoderního konzumerismu“ [Strickland 2002: 2]. Neoliberalismus, jak jej vymezuje Rosemary Hennessy, usiluje ekonomicky vzato především o to, „vyvázat působení kapitalistického trhu z veřejné (státní) kontroly a regulace“ a současně „přivést racionalitu trhu – jeho analytických schémat a rozhodovacích kritérií – do oblastí, jež dosud nebyly primárně ekonomické“ [Hennessy 2000: 75]. Místem, kde se postmodernismus s neoliberalismem přirozeně protínal, byl důraz na jedince a jeho nezávislost, který v postmoderní rétorice odrážel představu člověka jako jedinečné, autentické a kreativní bytosti, v rétorice neoliberální zase revitalizovanou představu „svobodného“ jedince, jenž bere osud do vlastních rukou.

Jak se pokusím v následující části ukázat na příkladu změn odehrávajících se v univerzitním a akademickém prostředí, neoliberalismus, jenž do svých základů integroval ideologii postmoderního konzumerismu, stále zřetelněji přetváří současné představy o tom, jakým směrem se má vyvíjet vzdělávání a v jakém nastavení se to celé má odehrávat. Velice jednoduše řečeno, vše se odvíjí od myšlenky, že i univerzitní vzdělávání má své producenty a (zejména) konzumenty. Jak uvádějí John Holmwood a Gurminder Bhambra, liberalismus vycházel z představy jedince, „jehož identita je svázána se sebeurčením, nezávislostí a volbou. Dnes je tato myšlenka spojována s jedincem jako konzumentem a trhem jako vyjádřením spotřebitelské suverenity“ [Holmwood, Bhambra 2012: 395]. Celá takzvaná „knowledge economy“ zasazuje univerzitní vzdělávání do odkouzleného slovníku akademického kapitalismu a operuje se slovy, jichž se univerzitní prostředí velmi dlouho zdálo být ušetřeno. Komodifikace, marketizace, spotřební zboží, krizový management, konkurence, outsourcing, výukový servis, výzkumné produkty, vzdělávací trh, vědění jako kapitál i vědění jako „zdroj“, tato slova v západním světě nezadržitelně vstoupila do analýz vzdělávání a přetvářejí celkový kontext, do něž jsou univerzity zasazeny [viz např. Slaughter, Leslie 1997; Slaughter, Rhoades 2004; Bok 2003; McGettigan 2013]. Důvodů pro to je mnoho a pochopitelně je nelze v takovémto textu rozpracovaně vyjádřit. Je zřejmé, že nesouvisejí pouze se vzestupem neoliberalismu a v širším smyslu jsou také výrazem rozpaků nad tím, co dělat s „masami“ studentů, absolventů a jiných účastníků. Něco podstatného však proměněný slovník naznačuje. David Harvey jako bytostný kritik neoliberalismu říká, že tak byla započata „kreativní destrukce“ nejen „dřívějších institucionálních a mocenských rámců [...], nýbrž i dělby práce, sociálních vztahů, sociálního zabezpečení, forem života a myšlení, reprodukčních aktivit, přínáležitosti k místu či sociální soudržnosti (habits of the heart)“ [Harvey 2005: 3]. V nejobecnějším smyslu byly univerzity spojovány s pozitivními věcmi. Univerzity, přinejmenším proklamativně, reprezentovaly „očištěný“ prostor dialogu a debaty, naplňovaly demokratické a kulturní poslání spjaté s příslibem odstraňování nerovností. Vzdělání bylo „veřejným zájmem“ a bylo široce chápáno jako nástroj sociální mobility. Právo na vzdělání bylo prak-

tický univerzálně akceptováno a dosud je jednou z nejméně zpochybňovaných hodnot.

Takováto „univerzalizující“ mise univerzit samozřejmě nemohla být ušetřena skeptického pohledu postmoderních autorů. Lyotardovo vyobrazení postmoderní situace vědění a pragmatiky jeho vytváření, využívání i šíření s časovým odstupem stále více může vypadat jako s předstihem ohlášený příchod neoliberální vědní a vzdělávací politiky. Je zapotřebí říci, že se neoliberální praktiky spojené s omezováním veřejného financování na západních univerzitách neprosazují bez odporu. Jejich kritiky jsou přitom nejčastěji zaobaleny do „před“ postmoderního slovníku. Christopher Newfield ve své knize *Unmaking the Public University* s podtitulem *The Forty Years Assault on the Middle Class* ukazuje, jak je „vize univerzity jako privatizovatelné továrny na vědění“ [Newfield 2011: 9] (opět) uzpůsobena zájmům nejbohatších privátních univerzit a systematicky poškozují univerzity veřejné, což v důsledku vede nejen k reprodukci nerovností, nýbrž bezprostředně k návratu k přístupu „vítěz bere vše“. Ústřední princip sociálního egalitarianismu, jenž byl vlastní veřejným univerzitám, bere za své tváří v tvář klesající podpoře a nezbytnosti vlastního přizpůsobování se podmínkám „nové ekonomie“ a novým představám korporátní kultury univerzit: „Veřejné univerzity byly ovlivněny proměnami obchodních praktik, včetně evaluace jednotlivých akademických jednotek na základě hotovostního toku a externího zajišťování mnoha servisních záležitostí, jako je studentské stravování, což má mnohé do očí bijící důsledky, jedním z nichž je transformace většiny studentských center do podoby cenově přiměřených nákupních center.“ [Ibid.] Obdobná dikce je přítomná i v knize *A Manifesto for the Public University* [Holmwood 2011a], jež je reakcí na zřejmě nejrozsáhlejší využití neoliberálních praktik a neoliberálního slovníku v reformě univerzitního systému, k níž došlo na konci první dekády jednadvacátého století v Anglii. I zde je prvopočátkem současné eroze hodnoty vzdělání jako veřejného zájmu a také veřejného dobra „myšlenka, že vzdělání není ve vztahu k trhu něčím externím, na němž by spravedlivé a korektní fungování trhu mohlo záviset, nýbrž něčím, co by se samo trhu mohlo podřizovat“ [Holmwood 2011b: 4]. Tato myšlenka se v neoliberální rétorice zpřítomňuje, jak by to nazval Stuart Hall, v „autoritativně populistické“ postavě „manuálního pracovníka, jenž nemá z vyššího vzdělávání žádný prospěch, je však přesto žádán, aby na ně prostřednictvím svých daní přispíval“ [ibid.: 11]. Role, již v angloamerickém prostředí historicky vzato měly veřejné univerzity naplňovat, tedy jakési demokratické „vyrovnávání“ rozdílů v silně statusově diferencovaných společnostech nebo, starším slovníkem vyjádřeno, „začleňování“ etnický, rasově, ekonomicky, sociálně či kulturně znevýhodněných postrádá pro neoliberální myšlení,⁴ jež se

⁴ Kánonickými texty neoliberálního myšlení s důrazem na otázku vzdělávání jsou především knihy Miltona Friedmana *Capitalism and Freedom* (zvláště pak kapitola *Government and Education*) [Friedman 1962] a *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with*

opírá o nezávislost, svobodnou volbu a vůli jedince, své opodstatnění v situaci, kdy se „veřejný zájem“ v takovémto chápání prakticky zcela z jeho slovníku vytrácí.

Je však také zapotřebí říci, že kritiky neoliberálního myšlení ve vztahu ke vzdělávání a univerzitám často vyznívají poněkud zastarale až prkenně, neboť se stále opírají spíše o slova či představy, jež se zdají být postmodernismem nenávratně smeteny ze stolu. Postmodernismus nepochybně neoliberalismu učinil velkou službu, jelikož do značné míry nejen že vyprázdnil obsah idejí, o něž se „univerzita“ opírala, nýbrž také tím, nakolik sám znejasnil pojmy jako ideologie, hegemonie či moc, čímž značně omezil možnosti využívat je s nějakým určitým významem pro kritiku praktik ovládání a zmocňování se nových prostorů zájmu. Jakou účinnost může „po“ postmodernismu mít argumentace opírající se o příslib veřejného „dobra“? Zřetelným efektem postmodernismu je, že některá slova nás již předem „otravují“, především pak cokoli, co jakkoli zavání moralizováním, co se tváří být něčím „víc“, než může být, tedy úsilím o prosazení svých vlastních zájmů, jak to velmi koncizně vyjadřuje postmoderní přístup. Přesvědčení o něčem jsou nakonec vždy jen ti, pro něž je to nějakým způsobem výhodné. Značně iritující jsou také jakékoli výhody, které mohou čerpat (jen) ti druzí. Žádné trvalé privilegium zasloužené v minulosti do současnosti nepatří. Zvláště pak to, jež svou legitimitu může doložit pouze odkazem k minulosti. Ve jménu spravedlnosti se nakonec vždy někdo stará jen o ty druhé. V nových, postmodernismem rozostřených podmínkách se legitimita „univerzity“ jako tradičního útočiště idealismu jeví jako neudržitelná, neboť neoliberální rétorika „austerity“ ruší v minulosti založená privilegia „univerzity“ a konfrontuje je s realistickou tržní logikou. Bill Readings ve své velmi pesimistické knize *The University in Ruins* píše, že „již není jasné, jaké je místo univerzity ve společnosti, ani jakou povahu tato společnost vlastně má“ [Readings 1996: 2], a že se „univerzita stává odlišným druhem instituce, jež již není svázána s osudem národního státu prostřednictvím své role coby pěstitele, strážce a šířitele ideje národní kultury“ [ibid.: 3]. Krize legitimacy „univerzity“ je tak do značné míry krizí, jež přichází z vnějšku a má zřejmou souvislost s proměnou chápání samotné povahy vědy, poznání či vědění, na jejichž delegitimizaci má velkou zásluhu postmodernismus a s jejich „marketizací“ má velké plány neoliberalismus.

Special Reference to Education Garyho Beckera [Becker 1964]. Jednou z nejvýznamnějších institucí propagujících neoliberalismus je britský Institute for Economic Affairs (<http://www.iea.org.uk>). Jednou z jejich posledních publikací je reedice textu Douglase Haguea *Beyond Universities. A New Republic of the Intellect* [Hague (1991) 2013]. Jinou lobbistickou skupinou je Policy Exchange (viz např. její programový text [Masey 2010]). Pro současnou dikci neoliberálních textů viz zejména Stansfield [2009].

Vědění jako zdroj... a jako produkt

Jestli postmodernismus na něco skutečně systematicky zaměřil svou pozornost, pak to byly „staré“ nároky spojované s vědou, poznáním a racionalitou.⁵ Krok po kroku a ze všech možných myslitelných perspektiv, postmodernismus odkrýval ve „starých“ představách o povaze vědy jejich nadřazenost, přepjatost a navíc nepřiznané mocenské aspirace. Jak sděluje standardní postmoderní argumentace, vědci si vytvořili svůj vlastní svět, do nějž s příslibem racionálního přetvoření světa k lepšímu obrazu (jich samých) vnesli ideje, hodnoty a způsoby jednání, z nichž se nebyli ochotní nikomu zpovídat a ani za ně nést jakoukoli zodpovědnost. Celá konstrukce vědy byla přitom jakoby vyňata z okolního světa a měla být ušetřena vnějších vlivů a zásahů. Koncentrovaný útok postmoderních myslitelů na samotné základy této konstrukce nemohl být úspěšnější, jak to za ně emfaticky vyjádřil Steven Seidman, jeden z jejich čelných představitelů: „Impozantní majestátnost vědeckého rozumu se rozpadla pod záplavou těch, kteří se považují za jeho oběti. [...] Příklad svobody měl svou temnou stránku: bezohledné přání vše řídit a kontrolovat spolu s netolerancí vůči vzpurným a deviantním.“ [Seidman 2004: 327] Privilegované postavení vědy a jejích institucí je věcí minulosti. Obdobným způsobem byl dekomponován i „starý“ koncept vědění. Když postmoderní autoři a autorky odkryli „zamlčované“ významy a souvislosti, v nichž byl samotný koncept vědění usazen, bylo zřejmé, že arogantní hra vědců předstírajících, že slouží nám všem, do nového světa nepatří. Vědecký slovník opírající se o slova jako objektivita, nestrannost, koherence, verifikace, kauzalita byl odmítnut jako utlačivý a s konceptem vědění se nadále spojovala jiná určení, jež předem omezovala jakékoli nároky na jeho zobecnitelnost či používání v univerzalizujícím významu. Když se s věděním jako s o něčem vypovídající kategorií vůbec pracovalo, pak pouze spíše v předpokladové rovině ve smyslu: předpokládáme, že když někdo něco dělá, stojí za tím takové a takové předpoklady „vědění“. S konceptem vědění lze v postmoderních analýzách v pozitivním smyslu pracovat jen za předpokladu, že jej chápeme jako „perspektivní“, „politické“, „reflexivní“, „lokální“, „kontextové“, „situované“ apod. Pro postmodernismus byl základní charakteristikou vědění jeho vztah k moci; vědění je cílem a terčem moci. Současně však jejich vztah není vztahem nikterak pevným, naopak je zapotřebí jej neustále, zas a znovu odkrývat a pojmenovávat s ohledem na osobní zájmy. Samotné vědění závisí na mocenských vztazích a také se od nich odvíjí; co považujeme za pravdivé, hodnověrné či skutečné atp., je utvářeno prostřednictvím jazykových a diskursivních praktik.

Co však po postmoderní dekonstrukci „vědění“ zůstalo prakticky nedotčeno, byl jeho pragmatický aspekt. Jak to ve své proslulé zprávě o „situaci vědění v nejrozvinutějších společnostech“ vyjádřil Lyotard:

⁵ Velmi důkladný a srozumitelný výklad postmoderní kritiky vědy, poznání a racionality podává Pauline Rosenau ve své knize *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions* [Rosenau 1992].

Někdejší princip, podle kterého je vědění neodlučitelné od výchovy (*Bildung*) ducha, a dokonce i od výchovy osobnosti, se stírá a bude se stále více stávat přežitkem. Vztah dodavatelů a uživatelů poznání k poznání samotnému má a bude mít tendenci vzít na sebe formu vztahu, jaký mají k různému zboží jeho výrobci a spotřebitelé, to znamená formu směnné hodnoty. Vědění je a bude produkováno proto, aby bylo prodáváno, a je a bude konzumováno proto, aby bylo zhodnoceno v další produkci: v obou případech proto, aby bylo směňováno. Přestává být samo sobě vlastním účelem, ztrácí svoji „užitnou hodnotu“. [Lyotard 1993: 101]⁶

Príznačně je zde to, co se posléze stane základem neoliberálního přístupu k vědění (a také ke vzdělání), vyjádřeno odkazem k Marxovu výkladu rozdílu mezi užitnou a směnnou hodnotou.⁷ Jelikož postmoderní kritika samotný koncept vědění zbavila jeho „přežitých“ principů či významů, umožnila neoliberalismu ovládnout jej v jeho „prázdné“ podobě. A začít novou kariéru tohoto pojmu, začít vyprávět nový příběh, a to přinejlepším příběh nové „velké transformace“, kdy se vědění coby „zdroj“ dostává na stejnou úroveň jako půda nebo kapitál [viz Lagemann 1989: 4]. Joseph Stiglitz,⁸ nositel Nobelovy ceny za ekonomii, který je sám kritikem neoliberalismu v jiných oblastech, popsal v jednom z klíčových textů o vědění jako o „zdroji“ to, co nelze nevidět jako historickou příležitost pro neoliberální reorganizaci vědy a vzdělávání. Stiglitz přijímá postmoderní tezi, podle níž jsou dnes „velké ideologické zápasy věcí minulosti. Ve většinové části světa panuje takřka univerzální shoda na názoru, že by trhy měly být v centru každé životaschopné ekonomie.“ [Stiglitz 1999a: 14] Současně ohlašuje novou revoluci, jež spočívá „v uznání ústřední role vědění jako takového“ [ibid.: 12]. Z hlediska historického vývoje kapitalismu vědění nabízí novou příležitost v situaci, kdy staré „zdroje“ nestačí. „Vědění a informace se dnes vyrábějí podobně, jako se před sto lety vyráběla auta či ocel.“ [Stiglitz 1999b: 1] Světovou banku v jiném ze svých textů pojmenovává jako „Knowledge Bank“ a za intelektuální elitu ekonomů shrnuje „situaci“ vědění následovně: „Nahlížíme dnes na ekonomický rozvoj stále méně jako na záležitost podnikání typu stavebnictví a stále více jako na záležitost vzdělávání v širokém a všeobecném smyslu zahrnujícím vědění, instituce

⁶ Jak uvádějí Sheila Slaughter a Gary Rhoades: „Neoliberální stát začal proměňovat studenty v konzumenty již v roce 1972, kdy Kongres přenesl financování vyššího vzdělávání z institucí na studenty. Ve spojení se zvyšujícím se školním během posledních třiceti let stvrdil posun od grantů k půjčkám identitu studentů coby konzumentů vyššího vzdělávání.“ [Slaughter, Rhoades 2004: 22]

⁷ Je však zapotřebí přiznat, jak mne upozornil anonymní recenzent tohoto textu, že rozhodně neplatí, že by Lyotard tuto svou diagnózu považoval za následováníhodný vzor.

⁸ Ačkoli jsou dále uvedené Stiglitzovy charakteristiky „vědění“ důležité pro zde rozpracovanou argumentaci, jsem si vědom, že je poněkud problematické vyjímát je z celku jeho díla. Následující část slouží především k expozici tématu proměny vědění a není zamýšlena jako kritika Stiglitzových myšlenek, které se samy v posledním desetiletí poměrně významně proměňují, a je otázkou, zda by se on sám dnes ke svým myšlenkám – ve vztahu k proměnám vědění – z konce devadesátých let hlásil.

a kulturu.“ [Ibid.: 3] I když v textu samotném o univerzitách nemluví, z jeho argumentace vyplývá, že se „univerzity jako tradiční instituce spjaté s věděním staly vůdčím budoucím odvětvím služebního průmyslu a je nezbytné je zcela integrovat do převládajícího způsobu výroby“ [viz Banya 2010: 18]. Nepřidat se není možné, riziko je příliš velké, neboť „revoluce spjatá s věděním přinesla také nová nebezpečí: ti, kteří nebudou mít k těmto zdrojům přístup a nebudou disponovat věděním ani výcvikem k tomu, jak je využívat, mohou se dokonce ocitnout ještě více pozadu“ [Stiglitz 1999a: 12]. Sdělení je zřejmé: na věděním je založena nová forma kapitalismu, a tudíž je nezbytné tomu uzpůsobit celou infrastrukturu jeho vytváření.

Neoliberální „ovládnutí“ pojmu věděním a jeho naplnění novým, ekonomicky relevantním obsahem odráží pragmatické cíle, jež jsou základem nové „velké transformace“ vědy. Jelikož s věděním bylo dosud zacházeno jinak než s jinými druhy zboží, je nezbytné vytvořit nový všeobecný rámec, do nějž bude věděním začleněno tak, aby bylo sjednotitelné se současným dominantním „výrobním způsobem“. Jak takové sjednocení může probíhat? Když, jak se zdá, aby k takové proměně mohlo dojít, je nezbytné (opět) věděním prosadit jako souhrnný či obecný pojem s určitými univerzalizujícími významy. To se také zcela zřetelně děje a zřejmě také z důvodu, že se postmodernismu podařilo „univerzálně“ prosadit názor, podle nějž jsou „velké ideologické zápasy věcí minulosti“. Tato „deideologizace“ znamená očištěný prostor. Slova, jež dříve získávala v ideologickém levicovém slovníku negativní konotace (jako například marketizace, komodifikace, komercializace, respektive konzumerizace) a dokázala celý diskurs věděním „zamořit“ neproniknutelnou sítí moralismů, je dnes možné převzít v ideologicky nezatíženém a vyprázdněném významu, zvláště pak když se to děje s odkazem na nezbytnost reagovat na komplexní proměny současného světa, v němž se ideologicky vzato nikdo nevyzná. Důvodem pro reorganizaci vědy a regulaci věděním je rovněž skutečnost, že se, jak to popsal již Lyotard, „vztah mezi věděním a společností [...] stává vztahem vnějším“ a vědecké věděním je takto „izolováno od jiných řečových her, jejichž kombinace tvoří společenskou vazbu“ [Lyotard 1993: 128]. Právě o příslib zajištění takovéto společenské vazby a začlenění do převažujícího „způsobu výroby“ v situaci, kdy existuje „takřka univerzální shoda na názoru, že by trhy měly být v centru každé životaschopné ekonomie“ opírá svou legitimitu neoliberální přístup, o čemž také transparentně vypovídá slovník, v němž vyjadřuje své nároky na „věděním“. Požadavky jsou kladeny především na „vnější“ charakteristiky věděním a vědecké práce jako takové, když se v pomyslném středu tohoto slovníku ocitají pojmy jako vykazatelnost, aplikovatelnost, sociální dopad, excellence, veřejná relevance apod. Samotný vědecký proces je v nejobecnějším smyslu pragmaticky redukován na tři základní složky, jež vymezují relevantní prostor, v němž se smysluplná a žádoucí vědecká práce odehrává, respektive má nadále odehrávat: jsou to procesy „produkce, aplikace a evaluace“ věděním [viz Camic, Gross, Lamont 2011; Balon 2012]. Z hlediska společenské vazby a „vnějšího“ vztahu mezi věděním a společností je přitom pochopitelně klíčový proces

„evaluační“, jenž je vnějším arbitrem nároku aplikovatelnosti vytvářeného vědění. Prostřednictvím evaluačních procedur je také vyjádřen samotný standard vědecké práce, který získává tím zřetelnější podobu, čím systematizovanější jsou procedury hodnocení, jež samy o sobě vyprávějí ve vztahu k tomu, jak se prosazují „univerzální“ principy auditní kultury a politiky [viz Power 1999].

Sociologie a její ne/smrtelné hříchy

Výše popsané změny „vykazatelně“ přetvářejí samotné vědecké teritorium a zásadním způsobem ovlivňují vědecké hierarchie. Projevují se již v konkrétních vládních opatřeních, nejviditelněji dnes zřejmě v Anglii, kde reforma vyššího vzdělávání „odstraňuje veškeré přímé veřejné financování z vysokoškolské výuky uměleckých, humanitních a sociálněvědních oborů a nahrazuje je systémem poplatků podpořeným studentskými půjčkami“ [Holmwood, Bhambra 2012: 392] s nevysloveným, avšak přesto snadno čitelným vzkazem: kdo se chce bavit, ať si za to zaplatí. Opět ironicky jsou nejen zde nejvíce ohroženy obory, které postmodernismus přijaly s největší vážností a nadějí, že se konečně něco změní na jejich podřadném postavení, když postmodernismus přece tak přesvědčivě prokázal, že to, s čím se jejich disciplíny potýkají od samotných počátků, totiž s částečností, kontextualitou a „nesouměřitelností“ zjištění plynoucích z vědeckých aktivit, je ve skutečnosti *conditio sine qua non* jakékoli vědecké aktivity. A že v budoucnosti je daleko pravděpodobnější scénář, že se přírodní vědy budou přibližovat vědám sociálním, budou importovat jejich vědění, až se nakonec ostré hranice mezi nimi zcela rozestoupí. Postmoderní výpad proti „starým“ vědeckým idejím jako objektivita, nestrannost, kauzalita, plynulá kumulace vědění apod., který přírodní vědce a ještě více techniky vždy trápil daleko méně než odjakživa senzitivnější vědce sociální, poztrácel veškeré zbytky své atraktivity a rétorické účinnosti ve chvíli, kdy ideál stále se zpřesňujícího vědění a jeho přibližování se objektivnímu vyjádření střídá realita měřitelné využitelnosti. Sociální vědy nejsou sice jediné, jež mají s prokazatelností relevance svých výsledků i doložitelností smysluplnosti svých aktivit problémy, s nějakým seriózním spojenectvím však nemohou příliš počítat. Zvláště když podpora je omezená a zdroj jejich vědění i možnosti pojetí jejich vědění jako „zdroje“ nevyjasněné. Současně se také rozšířilo pole konkurence, v němž se sociální vědy pohybují. A to jak ve výzkumu, tak i na univerzitě. Z výzkumného hlediska je zde patrný vzestup takzvaných „aplikovaných“ sociálních studií, jež se v souladu s novou politikou vědění profilují jako prakticky orientované disciplíny a stojí na příslibu bezprostřední veřejné relevance. Jejich výzkumná činnost se orientuje na konkrétní problémy a podporují je různé spíše neakademické typy agentur. Z univerzitního hlediska je tu sice již polevující proliferace hybridních disciplín, které kombinují různé oborové přístupy a orientují se na výuku typu školení či výcviku v praktických dovednostech – různá bezpečnostní, ekonomická (business), marketingová, mediální apod. studia. Jejich opodstatněnost spočívá ve veřejné atraktivitě a spotřebitelském zájmu.

Jak se pokusím ve zbylé části textu ukázat, toto vše poněkud regresivním způsobem ovlivňuje postavení sociologie jako určitým způsobem historicky zformované disciplíny, a to nejen z důvodu, jak na to poukázal již Lazarsfeld a jiní [Lazarsfeld, Thielens 1958; Ladd, Lipset 1976; Sica, Turner 2005], že sociologové jsou tradičně levicověji zaměřeni než jejich kolegové z jiných sociálních věd. Jak uvádí John Holmwood s odkazem na známé rozlišení „modů“ produkce vědění [viz Gibbons et al. 1994; Nowotny, Scott, Gibbons 2001], v němž dnes již poněkud zastaralý mód 1 „odpovídá konvenčnímu pojetí výzkumu realizovaného v rámci univerzit a organizovaného ve vztahu k oborům, (v modu 2, pozn. aut.) je vědění stále více transdisciplinární a je součástí širšího procesu, v němž jsou objevy, aplikace a provoz velmi těsně integrovány“ [Holmwood 2010: 642; viz též Gibbons et al. 1994: 46]. Aplikované obory se neoliberálnímu režimu vědění přizpůsobují daleko přirozeněji, a to především ze dvou důvodů: jsou flexibilní a bez „svazující“ historie. Vycházejí z interdisciplinárního přístupu a „nemají svůj vlastní zřetelný status samostatných disciplín, přičemž rámce, pojmy a metodologie „importují“ z jiných předmětných oblastí“ [Holmwood 2010: 642–643]. Situace, v níž se ocitá sociologie jako obor s chronicky nesjednoceným základem, je mnohem komplikovanější. Také z důvodu, že se celkový akademický, institucionální a materiální kontext zformovaný ideologií praktické využitelnosti nepřekrývá s obecnými intelektuálními nároky, na nichž byla sociologie vystavěna. Sociologie je nepochybně jedním z nejúspěšnějších „exportních“ oborů, problémem však zůstává, co z toho je sama pro sebe schopna vytěžit. Jak to lakonicky v textu o interdisciplinárním potenciálu jednotlivých sociálních věd vyjádřil Craig Calhoun: „Žádná disciplína nepřispěla interdisciplinární sociální vědě více než sociologie a žádná disciplína neutrpěla tolik jako sociologie tristními výsledky tohoto úsilí.“ [Calhoun 1992: 137] Z hlediska toho, jak se sociologie historicky formovala, je možné pro zjednodušení rozlišit dvě základní představy o cílech, nárocích a efektech sociologických aktivit. Jedna sociologii pojímá především jako pedagogický projekt (který je bližší filosofii a humanitním disciplínám), druhá sociologii chápe jako výzkumný projekt (který je bližší přírodním vědám). Ve zkratce, pedagogické pojetí se z velké části zaměřuje na „ideje, teorie, metody či přístupy“, výzkumné pojetí se spíše dívá na institucionální aspekty, jako je vytváření akademické kultury, profilace výzkumné agendy či samotné oborové praxe. V pedagogickém pojetí sociologie pečovala vždy spíše o sjednocenost své intelektuální identity, tedy o svou vnitřní integritu spíše než o své institucionální zajištění. Ve výzkumném pojetí tomu bylo zase naopak.

Nový režim vědění, jak se zdá, tuto tenzi odstraňuje. Sociologie se ovšem ocitá v jiných kleštích. Na to, aby mohla být úspěšným „pedagogickým“ oborem, není dnes dostatečně (spotřebitelsky) atraktivní. Na to, aby mohla být úspěšným „výzkumným“ oborem, postrádá vyjasněnou představu, co je zač to vědění, které produkuje. Pedagogická atraktivita spočívá ve dvou základních nárocích: na jedné straně je to „zajímavost“ idejí, teorií, metod a na straně druhé příslib zaměstnatelnosti, který se opírá o hru na osvojování praktických dovedností. Významnost druhého nároku dnes pochopitelně stoupá. Postmodernismus ještě

více zvýraznil intelektuální nesoudržnost oborového základu sociologie, jehož dějiny v postmoderní perspektivě vypadají jako sled rozporných, soupeřících a zmatených idejí, koncepcí či předpokladů. V devadesátých letech minulého století to vyústilo až do notně schizofrenního stavu, kdy vůdčí intelektuální postavy pronášely úvahy, v nichž podřezávaly větev pod svým vlastním oborem. Enormní počet textů z období „deprese a beznaděje (Gloom and Doom)“, jak je pojmenoval Stan C. Weeber [Weeber 2006], v nichž se objevují výpovědi o „krizi identity oboru“ [Crane, Small 1992], jeho „inkoherenci“ [Davis 1994], jeho „rozkladu“ [Horowitz 1994], jeho „fragmentaci“ [Hand, Judkins 1999] či jeho „smrtných hříšících“ [Haynor, Varacalli 1993], vypovídal o rostoucí frustraci z nenaplnění sociologické intelektuální mise [pro souhrn viz Turner 2006]. Absence sdíleného základu, nepropojenost teoretické argumentace a výzkumných aktivit, neurčitost profesních hodnot, neexistence praktické specializace, nedostatek koherence i sjednocených standardů, to vše má závažné důsledky pro postavení sociologie v širším kontextu jak univerzitního, tak i výzkumného uspořádání. Také to má přetrvávající negativní dopad na sebeidentifikaci výzkumníků/výzkumnic s oborem, jež vystudovali, neboť je jejich přiznaná disciplinární příslušnost poškozují ve snaze o prokázání vědecké relevance jejich výzkumných zájmů. V kontextu nových modelů financování stále častěji sami sebe vymezují spíše z hlediska výzkumné „oblasti“ než z hlediska „oboru“ [viz Crane, Small 1992; též Holmwood 2007], což sociologii jako vědeckou disciplínu znevýhodňuje především z důvodu klesající „viditelnosti“ a relevance jejích výzkumných aktivit.⁹ Z hlediska současného vývoje je stále zřetelnější, že dominantní (a také ritualizovaná) zaměřenost na intelektuální přístupy je v současných podmínkách (akademických) univerzitních a výzkumných institucí sebevražděná a takřka nijak se nedotýká existenční otázky po povaze sociologické „praxe“. Je tomu tak především proto, že intelektuální přístupy obraz sociologie přespříliš zatěžují negativními konotacemi a podřývají její vědeckou autoritu, snaha o vyřešení ideových rozdílů či odstranění heterogenity základních východisek zase plodí další nejasnosti a posiluje dojem, že sociologové sami nevědí, co vlastně chtějí.

Chci tím naznačit, že dochází ke zvratu, jenž vypovídá o vyčerpání nebo také o destruktivní úspěšnosti postmoderní (intelektuální) mise, pokud je zbavena své dříve neoddělitelné kritické zaměřenosti. Sociologii jako výzkumnou disciplínu v současných strukturách akademického světa daleko více zaštiťuje (nebo sráží) kvalita a prestiž jejích nejdůležitějších časopisů, organizovanost profesních asociací nebo synergie její výzkumné produkce než intelektuální příslib rozvíjení

⁹ Velice zřetelně se to projevuje v Anglii. Přestože je zde mnohem více kateder vyučujících sociologii než kateder sociální práce a sociální politiky, značná část sociologů vykazuje v tamním systému hodnocení své výsledky v oblasti sociální práce a sociální politiky. Sociologie se tak v rámci univerzit stává méně viditelnou, když její postavení zkresluje výzkumný úspěch sociální práce a sociální politiky. A to přesto, že počty studentů sociální práce a sociální politiky klesají. Pro detailní rozbor viz Holmwood [2014: 603].

kreativního myšlení o sociálním světě, který spíše než systematický badatelský přístup preferuje volný asociativní proud originálních postřehů o světě kolem nás. Její postavení se skutečně zdá být překerní jak v pedagogickém, tak i výzkumném režimu. Jak ukazuje ve svém výzkumu postavení oboru v rámci akademického systému Charles F. Hohm, sociologie se umísťuje na posledních příčkách nejen z hlediska „akademické přsnosti, publikační činnosti či grantové úspěšnosti“, nýbrž i celkové prestiže či schopnosti přitahovat studenty, daleko za psychologii, ekonomii, politickou vědou či historií. Částečných úspěchů sociologie dosáhla pouze v „měkkých“ kritériích, jako je zapojení do komunitních aktivit či schopnost zapojení se do interdisciplinárních projektů [viz Hohm 2008]. Neblahá předpověď Norberta N. Wileyho z poloviny osmdesátých let, podle níž se sociologie, pokud bude pokračovat ve svém intelektuálním tápání a ignoraci výzkumných otázek, bude „stále více stávat servisní disciplínou“, [Wiley 1985: 205] se naplňuje v přetrvávající charakteristice výzkumné agendy sociologie jako „chabě propojených ostrovů specializace“ [Halliday 1992: 25; viz též Sica 2007; Balon 2008]. Jedním z důvodů její nevyjasněnosti a roztržštěnosti je neexistence „standardní“ podoby výzkumné praxe, spolu s problematickým dokládáním kumulativnosti a souměřitelnosti vědění, jež produkuje. Představy o metodách využitelných napříč jednotlivými specializacemi jsou v konfliktu s realitou neohraničené sociologické výzkumné agendy, kdy je, jak se zdá, předem vyloučeno, že by něco z ní, co byt jen velmi vágně souvisí s čímkoli nesoucím známky relevance pro zkoumání sociálního světa, mohlo být posouzeno jako oborově nepřislušné nebo interdisciplinárně nevýznamné.¹⁰ Provázanosti výzkumných zájmů je dosahováno velmi obtížně, především z důvodu neschopnosti nalézt konsensus v otázce, jak v sociologii identifikovat vědecky relevantní výzkumné problémy, když není zřejmé, kdo má rozhodující hlas v procesu vytyčování i posuzování sociologické produkce, zda individuální preference, vládní či soukromé grantové agentury nebo akreditační komise, úředníci ministerstev školství, sami profesionálové v rámci své disciplíny, širší akademická obec, veřejnost nebo nově se formující evaluační procedury auditní politiky preferující aplikovatelnost a vykazatelnost vědeckých poznatků.

Jednoduše vyjádřeno, rozdíly mezi pedagogickými a výzkumnými přístupy odkrývají a do značné míry reprodukují dilema plynoucí z rozdílů mezi tím, co sociologie jako instituce očekává od svých výzkumníků, a tím, co sociologové očekávají od svého oboru jako instituce. Konstruktivisticky řečeno, sociologové mají sklon zapomínat, že jejich disciplína je produktem (historické) aktivity jiných sociologů. Často se zdá, že je k tomu opravňuje skutečnost, že z hlediska problémového, tematického či ideového vstupují do takřka neomezeného prostoru individuálních preferencí, osobních přesvědčení, idealistických či pragmatických voleb, jež ovlivňují způsoby, jakými identifikují své výzkumné problémy a jaké nástroje pro to volí. Realisticky řečeno, takováto míra volnosti a nevyjas-

¹⁰ Jak o tom vypovídají témata sociologických bakalářských, diplomových a disertačních prací prakticky na jakékoli katedře sociologie.

něnosti „standardních“ forem výzkumných aktivit nevyhnutelně přináší i stinné stránky. Na jedné straně je tu lákavá příležitost naplnit očekávání plynoucí z vlastní nespoutané kreativity, imaginace či originality, na straně druhé úzkost z neexistence vzorů k následování, nezřetelnost kritérií hodnocení, tápání dané nevysloveným nárokem dávat od počátku profesní dráhy věcem svůj vlastní tvar. Jak již bylo řečeno, z hlediska výzkumné praxe má neexistence „standardních“ forem výzkumné práce neblahý efekt rostoucí neochoty sociologů identifikovat se se svým oborem. Pokud sociologie jako instituce svým výzkumníkům setrvale naznačuje, že není s to důsledně vyžadovat naplňování akceptovaných nároků na způsoby akademické a výzkumné práce, říká jim současně, že jsou sami zodpovědní za to, jaké vědění vytvářejí. K pedagogické atraktivitě sociologie zcela jistě přispívá její hypertolerance ve vztahu k vymezení poznávacího zájmu, jež umožňuje v podstatě neomezeně „zkoumat to, co nás zajímá“. Jako výzkumný zájem však takového pojetí bádání jako „sebepoznávací“ terapie pochopitelně neobstojí. Zde má konkurence jinou povahu, a co může posilovat přitažlivost pedagogickou, to zcela nepochybně sráží v prostoru vymezeném „excelencí, aplikovatelností či praktickou využitelností“. Jak to již ostatně svým výrokem, že věda nemůže být o jednotlivém, vyjádřil Aristoteles. Co je jedinečné, z povahy věci nelze aplikovat v širším měřítku. A vykazatelnými praktickými dovednostmi nás to také neobdaří. Pojetí „vědění (a poznávání jako takového) jako směny“ se stále více odráží nejen v samotné sebekonfrontaci sociologie z hlediska otázky, jaké vědění to vlastně vytváří a spíše nekumuluje [viz Abbot 2006], nýbrž také v pragmatice osobních kariérních voleb. Dosud mne nepřestává překvapovat „nepochopitelnost“ rozhodnutí talentovaného a motivovaného studenta, který napíše výjimečnou bakalářskou práci na téma „vážení“ u Mikuláše Kusánského s využitím všech relevantních autorů od Roberta K. Mertona až po Bruna Latoura, aby nám u státnic oznámil, že jde studovat veřejnou a sociální politiku. Byl Kusánský zábava a teď přichází na řadu starost o práci? Takových „úprků“ ze sociologie do náruče aplikovaných sociálních studií velmi rychle přibývá a nese to s sebou tlak na přízpůsobení. Dynamika odpojování ideálu „výchovy“ od procesu vzdělávání ve spojení s neoliberálním vymezením vědění jako směnného zboží má pro sociologii jako pedagogický i výzkumný obor potenciálně devastující účinky.

Znepokojující je také skutečnost, že se dlouhodobě přes systematický zájem sociologů ve všech možných formativních obdobích vývoje jejich disciplíny nepodařilo promyslet napojení sociologické produkce s širší veřejností.¹¹ Historicky vzato je zřejmé, že sociologové více než představitelé příbuzných oborů trpí obsesí působit příznivým dojmem na laickou veřejnost. Často připomínaný obraz veřejných intelektuálů, v němž se stále dokola připomíná silný „veřejný“ vliv osobnos-

¹¹ Velmi dobře patrné je to i na osudu projektu „veřejné sociologie“, jež v roce 2004 ohlásil Michael Burawoy ve svém prezidentském proslovu „For Public Sociology“ pro American Sociological Association [Burawoy 2005]. Projektu se sice dostalo široké oborové pozornosti, nicméně celý jeho návrh byl v následujících dvou letech v podstatě smeten ze stolu.

tí, jako byli David Riesman, Charles W. Mills nebo Margaret Mead, však nebere příliš v úvahu skutečnost, nakolik se proměnil samotný koncept veřejnosti na cestě od habermasovského pokusu o obnovení kritických schopností veřejnosti přes baudrillardovskou veřejnost jako inertní masu a mlčící většinu až k současnému rétorickému a administrativnímu ovládnutí pojmu (nepřítomné, avšak zastupované) veřejnosti a jeho využívání k prosazování politiky „austerity“. V takovýchto obrazech je rovněž přehlížena skutečnost, že pro samotné postavení sociologů je daleko více než veřejná nerelevance jejich produkce podstatnější jejich „nerelevance“ v očích přírodovědců či vědců z technických a aplikovaných oborů a především v očích rozhodovacích činitelů jako jsou vládní funkcionáři, poradci, úředníci nebo funkcionáři grantových agentur. Takovéto obrazy mohou sice posilovat romantické představy o sociologii jako nezaprodátné disciplíně, v kontextu současné struktury vědy a jejího fungování to je ovšem obraz velice naivní, neboť čím více je „veřejnost“ rétorikou „austerity“ držena při zemi, tím méně bude ochotná naslouchat poněkud ošepaným příslibům možné nebo budoucí relevance sociologických „produktů“. Samotné evaluační kritérium sledující hledisko sociálního dopadu a veřejné relevance se sice v celém novém režimu vědění jeví jako poněkud přebytečné či zbytkové, v neoliberální logice má však zcela klíčovou roli. Je také takřka dokonalým vyjádřením zužitkování „paradoxu“, tak jak jej významně zapracovalo do své základní výbavy postmoderní myšlení. Tím paradoxem, na jehož systematickém využívání neoliberální argumentace stojí a nepadá, je možnost ideologicky slučitelně tvrdit, že nic takového jako společnost neexistuje, a současně „ty druhé“ ve jménu společnosti nepokrytě zastrášovat. Jak to poněkud ironicky a zřejmě též rezignovaně ve vztahu k jiné „zakládající“ ideji nové politiky vědění, ideji „excellence“, vyjádřil Bill Readings: „Říkat, že excellence je určitým kritériem, neznamená absolutně nic jiného než říkat, že komise nezveřejní kritéria, jež použila při posuzování žádostí.“ [Readings 1996: 24]

Závěr: Zní to tak staře...

Je skutečně až s podivem, vezmeme-li v úvahu, jaké úsilí postmodernismus vynaložil na rozložení pozitivistického ideálu jednotné vědy, že se tato myšlenka v „novém“ kapitalistickém přiodění znovu navrácí a regulativním měřítkem se stává představa, že relevantní je jen jedna věda, a to ta „světová“, ať již to v realitě evaluačních procedur může znamenat cokoli. Ve chvíli, kdy postmoderní teorie dostala své, Baudrillardovými pojmy řečeno, „fatální strategii“ a jala se „vymizet“,¹² zanechala po sobě opuštěný prostor, který byl specifickým způsobem převzat a vytěžen neoliberální argumentací, jež vyprázdněné obsahy „velkých“ slov ponechala vyprázdněné a začala je systematicky využívat jako „nová“

¹² Podle Baudrillarda „fatální strategie teorie“ znamená, že teorie musí ustavičně destruovat sebe samu v procesu sebeuskutečňování ve svém předmětu, tedy tím, jak se stává událostí v univerzu, které popisuje [viz Bogard 1990: 12].

s intuicí, že se nikdo nebude muset (a nebude ani chtít) ptát, co ta slova vlastně znamenají. „Nový“ kapitalismus chce a také umí privatizovat „ideje,“ jak to ukázali Luc Boltanski a Eve Chiapello [Boltanski, Chiapello 2005] na způsobu, jakým si „nový“ duch kapitalismu dokázal osvojit, přivlastnit a přetvořit původně (protikapitalistické) kontrakturní hodnoty z konce šedesátých let minulého století.¹³ „Po“ postmodernismu je stále více otázkou nikoli to, co určité ideje znamenají, nýbrž to, jak určité ideje asimilujeme. Když se řekne, že „někdejší princip, podle kterého je vědění neodlučitelné od výchovy ducha, a dokonce i od výchovy osobnosti“, je přežitý, nabízejí se různé možnosti, jak se chopit prostoru vědění a vzdělání. Jako symbol bylo vzdělání symbolem optimistickým a bylo spojováno s pozitivními věcmi. Vzdělání bylo vnímáno jako prostor, v němž se mění životy, jako sociální právo, jako prostředek sociální mobility, nástroj odstraňování kulturních či ekonomických nerovností. Dnes tyto pozitivní obrazy spojované s univerzitou jako ideou i jako institucí mizí a nahrazuje je metafora univerzity jako továrny či firmy. „Nová“ ekonomie a akademický kapitalismus rovněž systematickým způsobem rekonceptualizují „vědění“ s využitím postmoderní teze, podle níž se „vztah mezi věděním a společností [...] stává vztahem vnějším“, jež se v neoliberální rétorice odráží v čistě fundacionalistické myšlence, že jak vzdělání, tak i výzkum mají (primárně) své konzumenty. Postmoderní argumentace, jež krok po kroku rozložila „velké“ konstrukce jako univerzitu, vědu, národ apod., ponechala tyto konstrukce ve stavu krize vnitřní legitimacy. Jejich nové zdůvodnění jim dnes s odkazem na konec velkých ideologických zápasů a fragmentaci původních principů dodává neoliberalismus prostřednictvím „vnější“ legitimacy zajištěné tak, že jsou tyto přežité „velké“ ideje či instituce přivedeny do prostoru a jazyka „trhu“, jenž je jediným mechanismem garantujícím výkonnost, užitečnost a v posledku také spravedlnost a smysluplnost. Jak jsem se zde poněkud volně asociativním způsobem pokusil ukázat, postmodernismus se mi v době mých studií zdál zábavný. Když jsem si však po dvaceti letech položil otázku, kam vlastně zmizel, mám spíše dojem, že skutečným dědictvím postmodernismu jako dnes již spíše více než méně uzavřené kapitoly dějin myšlení není ani tak to, že nás svou kritikou starých idejí vědění, pravdy či morálky zbavil utlačivých sil osvícenského projektu společnosti, jako spíše to, že svými tezemi o konci ideologických zápasů a odkrytím všemožných „zneužitých“ významů slov připravil cestu pro ovládnutí vyprázdněného prostoru kombinováním různých vyspělých technik zakrývání ideologického obsahu. Jak je dnes ve všelijakých kontextech možné vidět, to, že obsah slov je prázdný a nikdo se neptá, co se jimi vlastně říká, neznamená, že nás jejich prostřednictvím někdo nemůže držet pod krkem. Řeceno na závěr tohoto nikoli hodnotově neutrálního textu v lehce postmoderní parafrázi Adornova výroku o hudbě: „Zní to tak staře, a přesto je to tak nové.“ Neoliberální přístup k vědění a vzdělání zní tak nově, přesto je to tak stará hra.

¹³ Velmi podařenou recenzi této osmisetstránkové knihy publikoval na stránkách *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* Jan Maršálek [2005].

JAN BALON od roku 2000 pracuje ve Filosofickém ústavu AV ČR, v.v.i., a od roku 2003 působí na Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd UK. Jeho hlavním výzkumným zájmem jsou historické proměny idejí, pojmů a způsobů myšlení v sociálních vědách. V Sociologickém nakladatelství (SLON) publikoval monografie Sociologická teorie (2007) a Sociologie v USA: historické kontextualizace (2011). Je editorem osmi monotematických čísel Teorie vědy, spolueditorem monotematického čísla Sociologického časopisu / Czech Sociological Review (Proměny teoretické sociologie) a spoluautorem či spolueditorem knih Kultura, kritika, dialog (Praha: Filosofía, 2006), Chaos a řád v sociologii a ve společnosti (Praha: FSV UK, 2006), Teorie jednání – jeden koncept, mnoho koncepcí (Praha: FF UK, 2008), Soudobá sociologická teorie (Praha: Grada, 2010) a Společnost naší doby (Praha: Academia, 2011).

Literatura

- Abbott, A. 2006. „Reconceptualising Knowledge Accumulation in Sociology.“ *American Sociologist* 37 (2): 57–66, <http://dx.doi.org/10.1007/s12108-006-1005-9>.
- Banya, K. 2010. „Globalization, Social Justice, and Education in Africa.“ Pp. 15–33 in J. Zajda (ed.). *Globalization, Education and Social Justice*. Heidelberg: Springer, http://dx.doi.org/10.1007/978-90-481-3221-8_2.
- Balon, J. 2008. „Nenaplněný příslib sociologické teorie: vzestup a pád americké sociologie ve druhé polovině dvacátého století.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (5): 943–967.
- Balon, J. 2012. „Jak se píše sociální vědění.“ *Teorie vědy / Theory of Science* 34 (3): 327–339.
- Becker, G. 1964. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, With Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boltanski, L., E. Chiapello. 2005. *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Bogard, W. 1990. „Closing Down the Social: Baudrillard's Challenge to Contemporary Sociology.“ *Sociological Theory* 8 (1): 1–15, <http://dx.doi.org/10.2307/202191>.
- Bok, D. 2003. *Universities in the Marketplace: The Commercialization of Higher Education*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Burawoy, M. 2005. „For Public Sociology.“ *American Sociological Review* 70 (1): 2–28, <http://dx.doi.org/10.1177/000312240507000102>.
- Calhoun, C. 1992. „Sociology, Other Disciplines and the Project of a General Understanding of Social Life.“ Pp. 137–197 in T. C. Halliday, M. Janowitz (eds.). *Sociology and its Publics: The Forms and Fates of Disciplinary Organization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Camic, C., N. Gross, M. Lamont (eds.). 2011. *Social Knowledge in the Making*. Chicago: University of Chicago Press, <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226092102.001.0001>.
- Crane, D., H. Small. 1992. „American Sociology Since the Seventies: the Emerging Identity Crisis in the Discipline.“ Pp. 197–235 in T. C. Halliday, M. Janowitz (eds.). *Sociology and Its Publics: The Forms and Fates of Disciplinary Organization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davis, J. A. 1994. „What's Wrong With Sociology?“ *Sociological Forum* 9 (2): 179–197, <http://dx.doi.org/10.1007/BF01476361>.
- Eagleton, T. 1995. „Where do Postmodernists Come From.“ *Monthly Review* 47 (3): 59–70, http://dx.doi.org/10.14452/MR-047-03-1995-07_5.

- Friedman, M. 1962. *Capitalism and Freedom*. Chicago: University of Chicago Press.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gibbons, M. et al. 1994. *The New Production of Knowledge*. London: Sage.
- Hague, D. (1991) 2013. *Beyond Universities: A New Republic of the Intellect* [online]. The Institute of Economic Affairs. Dostupné z: <http://www.iea.org.uk/publications/research/beyond-universities-a-new-republic-of-the-intellect>.
- Halliday, T. C. 1992. „Sociology’s Fragile Professionalism.” Pp. 3–43 in T. C. Halliday, M. Janowitz (eds.). *Sociology and Its Publics: The Forms and Fates of Disciplinary Organization*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hand, C. M., B. Judkins. 1999. „Disciplinary Schisms: Subspecialty ‘Drift’ and the Fragmentation of Sociology.” *American Sociologist* 30 (1): 18–36, <http://dx.doi.org/10.1007/s12108-999-1002-x>.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Haynor, A., J. Varacalli 1993. „Sociology’s Fall from Grace: The Six Deadly Sins of a Discipline at the Crossroads.” *Quarterly Journal of Ideology* 16 (1–2): 3–29.
- Hennessy, R. 2000. *Profit and Pleasure: Sexual Identities in Late Capitalism*. New York: Routledge.
- Hohm, C. F. 2008. „Sociology in The Academy: How the Discipline is Viewed by Deans.” *Sociological Perspectives* 51 (2): 235–258, <http://dx.doi.org/10.1525/sop.2008.51.2.235>.
- Holmwood, J. 2007. „Sociology as Professional Practice and Public Discourse: A Critique of Michael Burawoy.” *Sociological Theory* 25 (1): 46–66, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00297.x>.
- Holmwood, J. 2010. „Sociology’s Misfortune: Interdisciplinarity and the Impact of Audit Culture.” *British Journal of Sociology* 61 (4): 639–58, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2010.01332.x>.
- Holmwood, J. (ed.) 2011a. *A Manifesto for the Public University*. London: Bloomsbury.
- Holmwood, J. 2011b. „Introduction.” Pp. 1–11 in J. Holmwood (ed.). *A Manifesto for the Public University*. London: Bloomsbury Academic.
- Holmwood, J., G. Bhambra. 2012. „The Attack on Education as a Social Right.” *South Atlantic Quarterly* 111 (2): 392–401, <http://dx.doi.org/10.1215/00382876-1548293>.
- Holmwood, J. 2014. „Sociology’s Past and Futures: The Impact of External Structure, Policy and Financing.” Pp. 588–610 in J. Holmwood, J. Scott (eds.). *Handbook of British Sociology*. London: Palgrave Macmillan.
- Horowitz, L. 1994. *The Decomposition of Sociology*. New York: Oxford University Press.
- Kaščák, O., B. Pupala. 2010. „Neoliberálna guvernamentalita v sociálnom projektovaní vzdelávania.” *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (5): 771–799.
- Ladd, E. C., S. M. Lipset 1976. *The Divided Academy: Professors and Politics*. New York: W. W. Norton.
- Lagemann, E. C. 1989. *The Politics of Knowledge: The Carnegie Corporation, Philanthropy, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lazarsfeld, P., F. Thielens, W. 1958. *The Academic Mind. With a Field Report by David Riesman*. Glencoe, Ill.: The Free Press.
- Linková, M. 2014. „Unable to Resist: Researchers’ Responses to Research Assessment in the Czech Republic.” *Human Affairs: Postdisciplinary Humanities & Social Sciences Quarterly* 24 (1): 78–88, <http://dx.doi.org/10.2478/s13374-014-0207-z>.
- Linková, M., T. Stöckelová. 2012. „Public Accountability and the Politicization of Science: The Peculiar Journey of Czech Research Assessment.” *Science and Public Policy* 39 (5): 618–629, <http://dx.doi.org/10.1093/scipol/scs039>.
- Liotard, J.-F. 1993. *O postmodernismu*. Praha: Filosofia.
- Maršálek, J. 2008. „Luc Boltanski, Eve Chiapello: The New Spirit of Capitalism.” *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (5): 1050–1054.

- Massey, A. 2010. „Higher Education in the Age of Austerity: Shared Services, Outsourcing and Entrepreneurship.“ *Policy Exchange* [online]. Dostupné z: http://www.policyexchange.org.uk/publications/category/item/higher-education-in-the-age-of-austerity-shared-services-outsourcing-and-entrepreneurship?category_id=24.
- Matthewman, S., D. Hoey. 2006. „What Happened to Postmodernism?“ *Sociology* 40 (3): 529–547, <http://dx.doi.org/10.1177/00380385060636>.
- McGettigan, A. 2013. *The Great University Gamble: Money, Markets and the Future of Higher Education*. London: Pluto Press.
- Newfield, C. 2011. *Unmaking the Public University: The Forty Year Assault on the Middle Class*. Cambridge: Harvard University Press.
- Nowotny, H., P. Scott, M. Gibbons. 2001. *Re-Thinking Science*. Cambridge: Polity.
- Power, M. 1999. *The Audit Society: Rituals of Verification*. Oxford: Oxford University Press, <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198296034.001.0001>.
- Petrusek, M. 1994. „Česká sociologie a postmoderní výzva. Úvodní zamyšlení k číslu fakulty sociálních věd UK.“ *Sociologický časopis* 30 (1): 5–10.
- Petrusek, M. 1995. „Dekonstruovaný Informátor a sociální konstrukce českého národa.“ *Sociologický časopis* 31 (2): 245–252.
- Petrusek, M. 2010. „Zygmunt Bauman: ‚tropika diskursu‘, slovo o pop-kultuře a spotřební společnosti epochy ‚tekuté modernity‘.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (5): 801–820.
- Readings, B. 1996. *The University in Ruins*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rosenau, P. 1992. *Post-Modernism and the Social Sciences: Insights, Inroads, and Intrusions*. Princeton, NY: Princeton University Press.
- Seidman, S. 2004. *Contested Knowledge: Social Theory Today*. Malden, MA, Oxford, Carlton: Blackwell.
- Sica, A. 2007. „Defining Disciplinary Identity: The Historiography of U. S. Sociology.“ Pp. 713–732 in C. Calhoun (ed.). *Sociology in America: A History*. Chicago: University of Chicago Press, <http://dx.doi.org/10.7208/chicago/9780226090962.003.0021>.
- Sica, A., S. Turner (eds.). 2005. *The Disobedient Generation: Social Theorists in the Sixties*. Chicago: University of Chicago Press.
- Slaughter, S., L. Leslie. 1997. *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Slaughter, S., G. Rhoades. 2004. *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Stansfield, G. 2009. *Developing Future University Structures: New Funding and Legal Models*. London: Universities UK.
- Stiglitz, J. 1999a. „Knowledge for Development. Economic Science, Economic Policy, and Economic Advice.“ Pp. 9–59 in B. Pleckovic, J. Stiglitz (eds.). *Annual World Bank Conference on Development Economics*. Washington, D. C.: The World Bank.
- Stiglitz, J. 1999b. *Public Policy for a Knowledge Economy* [online]. London: Department for Trade and Industry and Center for Economic Policy Research. Dostupné z: <http://www.cscs.res.in/dataarchive/textfiles/textfile.2010-09-28.3618136774>.
- Stöckelová, T. (ed.). 2009. *Akademické poznávání, vykazování a podnikání. Mění se etnografie české vědy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Strickland R. (ed.). 2002. „Introduction: What’s left of Modernity.“ Pp. 1–17 in R. Strickland (ed.). *Growing Up Postmodern. Neoliberalism na the War on the Young*. Lanham, MD: Rowmann and Littlefield.
- Šima, K., P. Pabián. 2013. *Ztracený Humboldtův ráj. Ideologie jednoty výzkumu a výuky ve vysokém školství*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Turner, J. H. 2006. „American Sociology in Chaos: Differentiation without Integration.“ *The American Sociologist* 37 (2): 15–29, <http://dx.doi.org/10.1007/s12108-006-1002-z>.
- Weeber, S. C. 2006. „Elite versus Mass Sociology: An Elaboration on Sociology's Caste System.“ *American Sociologist* 37 (4): 50–67, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02915067>.
- Wiley, N. 1985. „The Current Interregnum in American Sociology.“ *Social Research* 52 (1): 179–207.